

TARİX elmləri

UOT: 930.25.; 94.

DOI: <https://doi.org/10.30546/19063.2026.05.3053>**XX ƏSR AZƏRBAYCAN
MƏDƏNİYYƏTİNİN SƏNƏDLİ
YADDAŞI(ƏLYAZMALAR
İNSTITUTUNUN ŞƏXSİ ARXIV
MATERIALLARI ƏSASINDA)****XÜLASƏ**

Məqalədə Azərbaycan mədəniyyətinin görkəmli nümayəndələri Hüseynqulu Sarabski və Müslüm Maqomayevin AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunan şəxsi arxiv fondları tədqiqata cəlb edilmişdir. Tədqiqatın əsas məqsədi həmin fondlarda saxlanılan tarixi mövzulu əsərləri, İkinci Dünya müharibəsi dövrünə dair materialları və sovet dönməsinə aid tarixi əhəmiyyət daşıyan sənədləri təhlil edərək onların Azərbaycan mədəniyyət tarixindəki yerini müəyyənləşdirməkdir.

Araşdırma prosesində H.Sarabskinin arxivindəki “Cəbhə arxasında”, “Partizanlar”, “Sayıq olmalı” kimi müharibə mövzulu pyeslər 1941-1945-ci illər Böyük Vətən Müharibəsi dövründə Azərbaycan cəmiyyətinin mənəvi səfərbərliyini əks etdirən birincil tarixi mənbələr kimi dəyərlidir. M.Maqomayevin arxivindəki “Şah İsmayıl” operası isə Azərbaycan xalqının tarixi yaddaşını və milli özünüdərk prosesini sənədləşdirən, muğam ənənəsi ilə Avropa opera formasının sintezini nümayiş etdirən ilk əsər kimi diqqəti cəlb edir. Bunlarla yanaşı, “Kolxozçular marşı” kimi nümunələr bəstəkarın sovet dövrünün ideoloji tələbləri ilə milli musiqi koloriti arasında yaratdığı yaradıcılıq balansını ortaya qoyur.

Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilir ki, hər iki arxiv fondu Azərbaycan mədəniyyət tarixinin öyrənilməsi baxımından çoxşaxəli elmi potensiala malikdir və gələcək araşdırmalar üçün digər arxiv müəssisələrinin materialları ilə müqayisəli şəkildə tədqiq edilməsi zəruridir.

Açar sözlər: *Hüseynqulu Sarabski, Müslüm Maqomayev, şəxsi arxiv fondu, əlyazma irsi, Azərbaycan tarixi, Böyük Vətən Müharibəsi*

Giriş

Milli mədəni irsin qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsində şəxsi arxiv fondlarının rolu danılmazdır. Sənətkarların əlyazma irsi, avtoqrafları, əsərlərinin not yazıları, məktubları və şəxsi sənədləri yalnız onların fərdi yaradıcılıq yolunu deyil, həmçinin dövrün ictimai-siyasi mühitini, ümumi mədəni mənzərəsini və tarixi reallıqlarını əks etdirən ilkin mənbələr kimi elmi əhəmiyyət daşıyır.

ORUC İSLAM OĞLU QULİYEV*Mərkəzi Elmi Kitabxananın direktor müavini,
AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun doktorantı,**Tarix üzrə fəlsəfə doktoru**Azərbaycan, Bakı şəhəri, İstiqlaliyyət küçəsi 26, AZ 1001**E-mail: oruj_guliev@mail.ru**<https://orcid.org/0009-0004-8463-4517>*

Azərbaycan mədəniyyət tarixinin öyrənilməsində Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondlarındakı sənəd-informasiya resursu özünəməxsus yer tutur. Bu fondlar arasında Azərbaycan teatr və opera sənətinin banilərindən biri olan Hüseynqulu Sarabskinin və görkəmli bəstəkar Müslüm Maqomayevin şəxsi arxivləri həm həcmi, həm də elmi dəyəri baxımından xüsusən diqqəti cəlb edir.

Adıçəkilən arxiv fondlarının hər biri Azərbaycan mədəniyyətinin müxtəlif sahələrini – dramaturgiya, opera, vokal sənəti, bəstəkarlıq və s. əhatə etməklə yanaşı, XX əsrin ictimai-tarixi hadisələrini, o cümlədən İkinci Dünya Müharibəsi illərini, sovet dövründə Azərbaycanda gedən kollektivləşmə prosesini və milli musiqi ənənələrinin Avropa formaları ilə sintezini sənədlə şəkildə əks etdirir. Bu baxımdan həmin fondlar nəinki sənətkarlıq tarixinin, eləcə də dövrün ideoloji və mədəni mühitinin öyrənilməsində əvəzsiz mənbə rolunu oynayır.

Məqalənin əsas məqsədi Hüseynqulu Sarabski və Müslüm Maqomayevin şəxsi arxivlərindəki tarixi mövzulu əsərləri, müharibə dövrü materiallarını və sovet dövrü sənədlərini tədqiq edərək həmin irsin Azərbaycan mədəniyyət tarixindəki yerini və elmi dəyərini müəyyənləşdirməkdir. Tədqiqat zamanı arxiv materiallarına birbaşa müraciət edilmiş, mövcud elmi ədəbiyyatdan istinad mənbəyi kimi istifadə olunmuş, sənədlər tarixi kontekst çərçivəsində təhlil edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu sahədə aparılmış əvvəlki tədqiqatlar, xüsusilə, Nailə Səmədovanın hazırladığı H.Sarabski arxivinin təsviri və Mehri Məmmədovanın müəllifi olduğu M.Maqomayev arxivini təsvir edən kitabı mövcud araşdırmanın elmi bazasını təşkil etmişdir. Həmin fundamental tədqiqat işlərinə söykənməklə arxiv sənədlərinin tarixi-mədəni kontekstdə daha əhatəli və daha dərin şərhinə cəhd göstərilmişdir.

Əsas hissə

Hüseynqulu Sarabskinin şəxsi arxivi. Hüseynqulu Məlik oğlu Sarabski (əsl soyadı Rzayev) Azərbaycan teatr və opera sənətinin banilərindən biridir. O, Üzeyir Hacıbəylinin “Leyli və Məcnun” operasını

da Məcnun, “Şeyx Sənan”da Sənan, “Rüstəm və Söhrab”da Söhrab, “Şah Abbas və Xurşidbanu”da Şah Abbas, “Əsli və Kərəm”də Kərəm, “Arşın mal alan” operettasında Əsgər, “O olmasın, bu olsun”da Sərvər, “Ər və arvad”da Mərcan bəy, Zülfüqar Hacıbəylinin “Aşıq Qərib” operasında Aşıq Qərib, Müslüm Maqomayevin “Şah İsmayıl” operasında Şah İsmayıl rollarının ilk ifaçısı olmuşdur. H.Sarabski görkəmli aktyor olmaqla yanaşı, həmçinin bacarıqlı pedaqoq, vətənpərvər ictimai xadim və istedadlı yazıçı kimi də tanınır. Onun yaradıcılıq və ictimai fəaliyyətinə dair zəngin sənəd irsi bu gün AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda 15 saylı şəxsi arxiv fondunda mühafizə olunur.

Maraqlıdır ki, H.Sarabski ilə bağlı arxiv materialları təkcə onun Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunan şəxsi arxiv fondunda deyil. Məsələn, Sarabskinin (Hüseynqulu Rzayevin) ilk teatr fəaliyyəti ilə bağlı məlumat – “Leyli və Məcnun” operasında Məcnun rolunu oynaması barədə qeyd Müslüm Maqomayevin şəxsi arxivində (f.25) saxlanılır. Bundan əlavə, Azərbaycan Dövlət Səs Yazıları Arxivində də Sarabskinin səsi və səhnə fəaliyyətinə dair fotosənədlər və video yazılar mühafizə olunur. Yəni onun irsi bir neçə müxtəlif arxiv fondu arasında bölüşdürülüb, amma yazılı-sənəd irsinin əsas mərkəzi Əlyazmalar İnstitutudur.

H.Sarabski arxivinin təsvirini institutun Şəxsi arxivlərin tədqiqi şöbəsinin müdiri, filologiya elmləri doktoru Nailə Səmədova hazırlayıb nəşr etdirmişdir [16].

Sənətkarın arxivində onun öz əsərləri, topladığı və tərtib etdiyi sənədləri, onun özünün yazdığı və müxtəlif şəxslərin ona yazdığı məktublar, ictimai fəaliyyətinə dair sənədlər, fotolar, çap kitabları və digər müxtəlif məzmunlu nümunələr qorunmaqdadır.

Bu nümunələr içərisində H.Sarabskinin Azərbaycan tarixi mövzulu əsərləri diqqəti cəlb edir. Belə əsərlərdən “Cəbhə arxasında”nı göstərmək olar [8]. Bu əsər Böyük Vətən Müharibəsi illərində kəndlərin birində baş vermiş hadisələri canlandırır və 4 pərdədən ibarətdir. Ümumiyyətlə, dramaturqun şəxsi arxivində İkinci Dünya müharibəsi illərinin reaksiyası olaraq qələmə aldığı və cəbhə arxası həyatı təsvir etdiyi pyeslər xüsusi yer tutur. Burada obrazların nitqi dövrün hadisələrinə və tarixi həqiqətlərinə işıq salır. Məsələn, həmin əsərdən bir replikaya diqqət edək: *“Qırmızı ordu cəbhədə qəhrəmancasına vuruşan zamanda biz qolxozçuların vəzifəsi isə hər məhsulumuza yüksəldib cəbhəni təmin etməkdir; bununla bərabər hər bir vətəndaş ərklə müdafiə fonduna əlindən gələn yardımı əsirgəməsin.*

Sayğıdirlər! Cəbhəyə doğru, faşist cəlladları rüsvay olsun!

Qalibiyyət bizimdir!” [8, v.3].

1941-1945-ci illər Böyük Vətən müharibəsi illərində cəbhə arxası, yəni döyüş bölgələrindən uzaqda qalan ərazilər ölkənin qələbəsi üçün həlledici rol oynayırdı. “Arxa cəbhə” adlandırılan, yəni döyüş əməliyyatlarının aparılmadığı ərazilər ordunun döyüş qabiliyyətinin qorunması və qələbənin təmin olunmasında həlledici əhəmiyyətə malik idi. Bu dövrdə ölkənin iqtisadi, sosial və mədəni resursları tam şəkildə hərbi ehtiyacların ödənilməsinə səfərbər edilmişdi.

İqtisadiyyat hərbişəkilərək sənaye müəssisələri silah, sursat, hərbi texnika və digər hərbi təyinatlı məhsulların istehsalına yönəldildi. Eyni zamanda cəbhə xəttinə yaxın ərazilərdən təxliyə edilən sənaye müəssisələri ölkənin daxili bölgələrində, o cümlədən Uralda, Sibirdə, Orta Asiyada və Azərbaycanda yenidən fəaliyyətə başladı.

Azərbaycan müharibə illərində SSRİ-nin əsas strateji dayaq məntəqələrindən biri idi. Xüsusilə Bakı nefti hərbi sənayenin yanacaq təminatında mühüm rol oynayaraq ordunun fasiləsiz fəaliyyətinə xidmət edirdi. Bununla yanaşı, respublika əhalisi həm cəbhədə döyüşərək, həm də arxa cəbhədə sənaye, mədəni və kənd təsərrüfatı sahələrində fədakar əməyi ilə qələbəyə mühüm töhfə verirdi.

Əmək resurslarının böyük hissəsinin cəbhəyə səfərbər edilməsi nəticəsində istehsalat və kənd təsərrüfatında əsas işçi qüvvəsini qadınlar, yaşlılar və yeniyetmələr təşkil edirdi. İş rejimi sərtləşdirilmiş, əmək normaları artırılmış və bütün fəaliyyət: *“Hər şey cəbhə üçün, hər şey qələbə üçün!”*, – prinsipi əsasında təşkil olunmuşdu.

Kənd təsərrüfatı da müharibə dövrünün tələblərinə uyğun şəkildə yenidən təşkil edilərək ordunun və arxa cəbhənin ərzaq təminatında mühüm rol oynayırdı. Məhsulun əhəmiyyətli hissəsi birbaşa cəbhəyə göndərilir, əhali isə ağır şəraitdə istehsal prosesini davam etdirirdi.

Bununla yanaşı, cəmiyyətin mədəni səfərbərliyi də qələbənin mühüm amillərindən biri idi. Əhali könnüllü ianələr toplayır, cəbhəyə isti geyim, ərzaq və maddi yardım göndərirdi. Yazıçılar, bəstəkarlar və digər mədəniyyət xadimləri isə ordunun və əhalinin hərbi-vətənpərvərlik ruhunu gücləndirən əsərlər yaratmaqla xalqın mədəni dözümlüliyünün möhkəmləndirilməsinə xidmət edirdilər.

Buna görə də tarixçilər haqlı olaraq qeyd edir ki, arxa cəbhədəkilərin fədakar əməyi olmasaydı, ordunun silah, ərzaq və texnika ilə təchizatı mümkün olmaz və döyüşlərdə mühüm nəticələr əldə edilməz, düşmən üzərində qələbəyə nail olmaq mümkün olmazdı. Yəni H.Sarabskinin, qələbə təkcə cəbhədə deyil, həm də arxa cəbhədə qazanılmalıdır tezisi, özünü doğrultmuşdur.

H.Sarabskinin şəxsi arxivində onun müharibə mövzulu yaradıcılıq nümunələri – “Partizanlar” [11], “Pyes” [12; 13], “Sayıq olmalı” [14] adlı səhnə əsərləri saxlanılmaqdadır.

H.Sarabskinin dram əsərlərində bəzən bütöv bir müharibənin tam gedişatını kiçik bir parçada izləmək olur: “Sovet İttifaqı tərəfindən Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan, Dağıstan, Türkiyə əhli hər kəs öz sərhəddindən hücumla başladılar. Qanlı vuruşmalardan sonra Sovet İttifaqı qalib gəlir, Hitler bütün ümidlərini itirib yalvarmağa başlayır.

Hitler – Ürəyimdə qalanıb dağ kimi həsrət, öldürdüm.

*Bəşəriyyətdə mənə qalmadı hörmət, öldürdüm.
Mən deyirdim mənə baxır özüm tək növ-i bəşər,
Sancılar bayrağımız məşriq-məğribə əksər.
Bu şahlıqdı dediyim sözüm yalandı, hədə,
Ağlaram mən daha bundan sonra, rahat öldürdüm,
Ürəyimdə qalanıb dağ kimi həsrət öldürdüm.
Mən deyirdim ki, Qızıl Ordu üç aya sinacaq,
Süngüsü, topları, tankı tükənib məhv olacaq.
Zavodları, fabriki, nefti mənə dinməz qalacaq,
Əvəzində mənə üz verdi fəlakət, öldürdüm,
Ürəyimdə qalanıb dağ kimi həsrət öldürdüm” [12].*

Məlumdur ki, Almaniya SSRİ torpaqlarını tutmaq qərarına gəldikdən sonra “Barbarossa” adlı “İldırım sürətli müharibə” planı hazırlandı. Həmin plan SSRİ-nin çox sürətli işğalına imkan verməliydi.

1940-cı ilin sonunda Hitler, Föhrer Direktivi 21-i yayımladı. “Barbarossa əməliyyatı” adlandırılan bu plan alman birliklərinə Arxangelskdən Astraxana qədər uzanan bir xətt boyunca irəliləməyi tapşırırdı.

Alman hərəkət planına görə, işğal qüvvələri üç ordu qrupuna bölünmüşdü:

- Şimal ordu qrupu Şərqi Prussiyadan Baltik üzərindən Leninqrada hücum edəcəkdi;

- Mərkəz ordu qrupu Polşa üzərindən Minsk, Smolensk və Moskvaya irəliləyəcəkdi;

- Cənub Ordu Qrupu isə Cənubi Polşadan Kiyevə hücum edəcəkdi.

1941-ci il iyun ayının 22-də səhər saat 4-də Almaniya qəfildən SSRİ-yə hücum etdi. SSRİ tarixinə “Böyük Vətən Müharibəsi” kimi daxil olmuş müharibə başladı.

“1941-ci il iyunun 22-də, səhər saat üç-dörd rədlərində Almaniya ordusu hücumla keçdi. Əsas zərbə qüvvəsini çox hündür boyu ilə seçilən və Birinci Dünya Müharibəsində Almaniya Baş Qərargahının rəisi olmuş Erix fon Falkenhayn kimi tanınmış hərbi xadimləri özündə birləşdirən Prussiya hərbi nəslindən gələn general Fedor fon Bokun komandanlığı altında fəaliyyət göstərən “Mərkəz” ordu qrupu təşkil edirdi. Fon Bok müəyyən müddət ərzində hətta Hitleri belə təsiri altına sala bilmiş və öz mövqeyini

qəbul etdirməyə nail olmuşdu. Halbuki sonrakı dövrdə digər alman generalları üçün buna nail olmaq getdikcə çətinləşirdi” [17, s.68].

Alman ordusunun ən yaxşı strateqlərinin düşüncə hazırladıqları döyüş planına görə, müharibə qısa müddətli olmalı və Sovet İttifaqı üzərində mütləq qələbə əldə olunmalı idi. Bunun üçün ilk növbədə paytaxt ələ keçirilməli idi.

“Alman qüvvələrinin təxminən yarısını özündə cəmləşdirən “Mərkəz” ordu qrupu əsas istiqamət kimi Moskvanı seçmişdi. Hücum marşrutu əsasən düzənlik ərazilərdən keçirdi. Lakin Moskva istiqamətində, təxminən dörd yüz mil məsafədə yerləşən Dnepr və Qərbi Dvina çayları arasındakı dar quru zolağı müəyyən maneə yaradırdı. Müvafiq olaraq Qara dənizə və Baltik dənizinə axan bu çaylar arasındakı ərazi tarixən mühüm işğal marşrutu hesab olunurdu. Burada yerləşən qədim Smolensk qalası sonralar son dərəcə şiddətli döyüşlərin mərkəzinə çevriləcəkdi” [17, s.68-69].

Almaniya yalnız hərbi işğalla kifayətlənmirdi. SSRİ-nin daxilindən onu parçalamaq üçün Türk xalqlarını da alətə çevirməyə çalışırdı.

Türküstan Legionunun yaradılmasına pan-türkizmin nəzəriyyəçisi olan türk Nuri Killigil rəhbərlik etdi. Pan-türkizm türk xalqlarının yaşadığı əraziləri ölkələrindən ayırmağı və nəticədə onları türk hakimiyyəti altında birləşdirməyi hədəfləyirdi. Türk xalqları əvvəlcə nasistlər tərəfindən “ irqi cəhətdən aşağı” hesab edilsə də, 1941-ci ilin payızında SSRİ-nin işğalında çətinliklərlə üzləşdikdə bu münasibət dəyişdi. Nasistlər SSRİ-dəki türk xalqlarının Rusiyaya yaxın olmayan hissələrindən siyasi məqsədlər üçün istifadə etməyə çalışdılar.

Sentyabr ayında Kiyev almanların əlinə keçdi, Leninqrad mühasirəyə alındı və noyabrda Moskvaya hücum başladı. 1941-ci ilin dekabrın 5-6-da Moskva ətrafında baş verən döyüşlərdə almanlar məğlub oldular. Bu hadisə müharibənin gedişində əsaslı dönüşün başlanması kimi qəbul edilir. Məhz həmin döyüşdən sonra almanların “məğlubedilməzliyi” haqqında mif yox oldu. “Barbarossa” planı səmərəsiz çıxdı.

İşğalın uğursuzluğundakı əsas səbəblərdən biri alman strateqlərinin qarşı tərəfin qüvvəsini yanlış hesablaması idi. Onlar Rusiyanın dərinliklərindən gətirilə biləcək ehtiyatları nəzərə almamışdılar. Ruslar Sibirdən gətirdikləri birliklərlə 1941-ci ilin sonunda döyüş gücünü təqribən 4,7 milyon əsgərə çatdırabilmişdi. Bundan başqa, rus xalqının kommunist rejimdən nifrət etdiyi və bu səbəbdən çox müqavimət göstərməyəcəyi gözləntisi də özünü doğrultmadı.

Lokal döyüşlərdə qazanılan qələbələrə baxmayaraq, “Barbarossa əməliyyatı” öz əsas hədəfini yerinə

yetirə bilmədi. Hitler Moskva hücumunun uğursuzluğunu qış havasına bağladı, lakin bütün əməliyyat uzunmüddətli strateji planlamanın çatışmazlığından zərər görmüşdü. Sürətli bir zəfərə güvənən almanlar geniş ərazidə, çətin döyüş möqəvlərində qarşı tərəfin müqavimətinə tab gətirmək üçün kifayət qədər güvənli təchizat xətləri formalaşdırmamışdılar. Bu da ordunun məğlubiyyətinə səbəb olan amillərdən biri idi.

1943-cü ilin iyul-avqust aylarında baş vermiş Kursk döyüşü tarixə ən böyük tank döyüşü kimi düşdü. Sovet ordusu bu döyüşdə qalib gəldi. 1943-cü ilin noyabrında Tehran konfransında SSRİ, ABŞ və Böyük Britaniyanın ali rəhbərləri görüşdü. Müharibə müttəfiqlərin qeyri-şərtsiz qələbəsi ilə bitdikdən sonra Almaniya dörd işğal zonasına bölündü. Almaniya alınaq təminatın 10 milyard dolları SSRİ-yə çatmalı idi.

Almaniya həm hərbi, həm də siyasi cəbhədə məğlub oldu. Türk xalqlarına verilən “müstəqil Türkünstan” vədinin isə Hitlerin SSRİ-ni daxildən parçalamaq üçün işlətdiyi boş bir taktiki hiylədən başqa bir şey olmadığı aydın oldu. Müharibə bitdikdə bu xülya da çökdü, legionçular isə ağır taleylə üzləşdi.

Beləliklə, H.Sarabskinin “Cəbhə arxasında” əsərindən yuxarıda nümunə gətirdiyimiz parçada Hitlerin dilindən verilən sözlərin tarixi reallığı əks etdirdiyi aydın olur. Bu isə hadisələrin şahidi olan şəxslər tərəfindən qələmə alınan tarixi mövzulu bədii əsərlərin də bir tarixi xronika olduğunu, sadəcə real tarixi hadisələrin bədii dillə qələmə alındığı fikrini irəli sürməyə imkan verir.

Haqqında danışdığımız şəxsi fondada bu pyesdən savayı digər tarixi mövzulu əsərlər də qorunur. Məsələn, musiqisi Hüseynqulu Sarabskiyə, sözləri Süleyman Rüstəmə məxsus olan “Stalin haqqında mahnı”, inqilabi mövzuda yazılmış “Qocaman Şərq” operettasının mətni də saxlanılır [15; 9]. H.Sarabskinin şəxsi arxivində təkcə müasir tarixlə bağlı deyil, daha əski tarixlə bağlı əsərlər, məsələn, dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəviyə həsr edilmiş əsərin not yazıları da yer alır [10]. “Nizami” əsərinin musiqisi İ.Abdullayev və H.Sarabskiyə məxsusdur.

Göründüyü kimi, Hüseynqulu Sarabskinin şəxsi arxivi yalnız teatr və musiqi tarixini deyil, həm də Azərbaycanın ictimai-siyasi və hərbi tarixi ilə bağlı mühüm mənbələri özündə birləşdirir. Arxivdə mühafizə olunan “Cəbhə arxasında”, “Partizanlar”, “Sayıq olmalı” və digər əsərlər İkinci Dünya müharibəsi dövrünün ictimai ovqatını, arxa cəbhənin fədakar əməyini və xalqın vətənpərvərlik ruhunu bədii dillə əks etdirir. Eyni zamanda bu əsərlər tarixi hadisələrin canlı şahidinin qələmindən çıxdığı üçün sənədli əhəmiyyət daşıyaraq dövrün xronikasını tamamlayır. Arxivdə həm müasir, həm də klassik Azərbaycan

tarixinə həsr olunmuş əsərlərin, notların, məktublارın və digər materialların qorunması H.Sarabskinin çoxşaxəli yaradıcılığını və zəngin mədəni irsini öyrənmək baxımından bu fondun əvəzsiz elmi mənbə olduğunu təsdiqləyir.

Müslüm Maqomayevin şəxsi arxivi. Müslüm Maqomayevin şəxsi arxivi AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda Fond № 25 şifrəsi altında qeydiyyata alınmışdır. Bəstəkarın oğlu, nəvə Müslüm Maqomayevin əmisi Cəmaləddin Maqomayev uzun illər ərzində atasının həyat və yaradıcılığına dair əlyetən olan bütün sənədləri – gündəlikləri, müxtəlif yazışmaları, tərcümeyi-halına aid arayışları, həmçinin ona ünvanlanmış və onun özünün müxtəlif şəxslərə, o cümlədən oğullarına və zövcəsinə göndərdiyi məktubları sistemli şəkildə toplamışdı [2].

Həmin sənədlər müəyyən müddət sonra nəvə Müslüm Maqomayev tərəfindən Əlyazmalar İnstitutuna təqdim edilərək fonda qəbul olunmuş, lakin kataloqlaşdırılması prosesi yalnız on ildən artıq bir müddət keçdikdən sonra başa çatdırılmışdır.

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun Şəxsi arxivlərin tədqiqi şöbəsinin əməkdaşları Müslüm Maqomayevin arxiv materiallarından Azərbaycan mədəniyyət tarixinə dair elmi araşdırmalarında geniş istifadə edirlər.

Bəstəkarın şəxsi arxivinin təsvir kitabını filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Mehri Məmmədova hazırlamışdır [7].

Bəstəkarın arxivində şəxsi vərəqə, gündəlik, xatirə qeydləri, tərcümeyi-hal, ərizə, qəbz, mandat, təşəkkürnamə, fəxri vərəqə, əmr, şəhadətnamə, formulyar siyahısı, anket vərəqəsi, xasiyyətnamə, arayış, əmək kitabçasından çıxarış, üzvlük bileti, seçki vərəqəsi, müqavilə və təliqə kimi müxtəlif xarakterli sənədlərlə yanaşı, onun müəllifi olduğu tarixi əsərləri də mühafizə olunur. Onların sırasında “Şah İsmayıl” operasını qeyd etmək olar [4; 5].

M.Maqomayevin “Şah İsmayıl” operası tarixi mövzuya əsaslanır, lakin burada vacib bir məqam var. Əsər birbaşa sənədlərə söykənən real tarixi xronika deyil, tarixi şəxsiyyət ətrafında yaranmış xalq dastanı əsasında yazılıb. Operanın baş qəhrəmanı Səfəvilər dövlətinin banisi və klassik Azərbaycan poeziyasının görkəmli nümayəndəsi Şah İsmayıl Xətəidir.

Şah İsmayıl Səfəvi (1487-1524) mərkəzləşdirilmiş Səfəvilər dövlətinin qurucusu olub, 1501-ci ildə Təbrizin fəthi ilə rəsmi sülalə hakimiyyətinin əsasını qoymuşdur. 23 illik idarəçiliyi dövründə şiəlik məzhəbini dövlət doktrinası səviyyəsinə qaldırmış, Azərbaycan türkcəsini rəsmi ünsiyyət dili elan etmiş, mədəniyyətə, həmçinin ədəbiyyatın inkişafına hamilik etmişdir. 1514-cü il Çaldıran hərbi toqquşması onun

regional hegemonluğuna mənfi təsir göstərmişdir.

“Xətai” təxəllüsü ilə fəaliyyət göstərən universal sənətkar, Azərbaycan bədii fikrinin formalaşmasında xüsusi çəkiyə malikdir. Onun qələmə aldığı “Divan”, “Dəhnamə” və “Nəsihətnamə” kimi irihəcmli əsərləri sufi-mistik dünyagörüşünü, humanist fəlsəfəni və mənəvi dəyərləri əks etdirir.

Azərbaycan (türk) və fars dillərində zəngin irs qoyan hökmdar, siyasi düha ilə bədii intellekti vahid bir müstəvidə birləşdirərək milli özüdərək prosesinin təməl sütununa çevrilmişdir. Xətai irsinin araşdırıcısı Əzizəğa Məmmədov yazırdı: *“Azərbaycan dilinə marağın yüksəlməsi, bu dildə əsər yazan şairlərin artması, hətta bu dilin rəsmi dövlət dili səviyyəsində işlədilməsi Şah İsmayılın hakimiyyəti zamanında daha çox rəvnəq tapdı”* [6, s.18]. Bu baxımdan xalqın ona olan rəğbətini də, M.Maqomayevin məhz onun şəxsiyyəti ətrafında formalaşan dastan əsasında opera bəstələməsinin də səbəbləri anlaşılandır.

O da sual oluna bilər ki, niyə M.Maqomayev öz əsərini yazarkən Səfəvi hökmdarı Şah İsmayıl haqqında mövcud tarixi xronikalara deyil, məhz onun ətrafında formalaşan dastan motivlərinə müraciət edib, niyə əsər “Şah İsmayıl” adlı Azərbaycan xalq dastanı üzərində qurulub. Bu sualın cavabı odur ki, sovet dövründə ən xeyirxah hökmdar haqqında belə müsbət planda danışmaq, yazmaq təhlükəli idi. Dastana müraciət etmək isə müəllifin özünü bir növ sığortalaması idi. Buna görə də operada Şah İsmayıl və Gülzarın sevgisi, Şah İsmayılın səfərləri, Ərəbzəngi kimi dastan personajları və bədii təxəyyül ön plandadır. Onu da qeyd etməliyik ki, operanın librettosu görkəmli şairimiz Mikayıl Müşfiqin atası Mirzə İsmayıl Vüsaqiyyə məxsusdur.

“Şah İsmayıl” Azərbaycan musiqi tarixində ən uğurlu muğam operalarından biridir. Müslüm Maqomayev xalq musiqi nümunələri və muğamları Avropa opera formaları ilə ustalıqla sintez edə bilmişdir.

Şah İsmayıl Xətai həm güclü bir dövlət xadimi, həm də dərin lirik şair kimi tarixə düşmüşdür. O, siyasəti mədəniyyət və ədəbiyyatla ustalıqla birləşdirən nadir şəxsiyyətlərdən biridir. Şah İsmayıl Azərbaycan xalqının milli yaddaşında xüsusi yer tutur.

M.Maqomayev radioda çalışdığı illərdə M.S.Ordubadı ilə çox sıx yaradıcılıq əlaqəsində olmuş, onunla birlikdə “Bahar”, “Bizim kənd”, “Tarla”, “Aprel” kimi bir çox mahnılar və marşlar ərsəyə gətirmişdir. Bu əməkdaşlıq məşhur “Nərgiz” operasının yaranmasına da yol açmışdır. Bəstəkarın arxivində sözləri Məmməd Səid Ordubadinin, musiqisi isə M.Maqomayevə məxsus “Kolxozçular marşı”nın partiturası da saxlanılmaqdadır [3]. Əsər 1933-cü ildə bəstələnmiş və elə həmin dövrdə də radio dalğalarında ilk dəfə səsləndirilmişdir.

1930-cu illərin əvvəllərində Azərbaycanda və bütövlükdə SSRİ-də kollektivləşmə (kolxoz quruculuğu) hərəkəti, yeni sovet kəndinin formalaşması dövrü idi.

“Belə şəraitdə dövlət kolxozlara yardımın həcmi artırmağa başladı. Konkret olaraq kolxozlara kreditlərin ayrılması, maşın və əmək alətləri ilə təminat, ən yaxşı torpaqların və vergi güzəştlərinin verilməsi və s. işlər tətbiq olunmağa başladı. Bu dövrdə kollektiv əkinçiliyin təbliği, kolxozların əməli işinin təşkili genişləndirildi. Görülən tədbirlər nəticəsində kəndli təsərrüfatları içərisində kolxozların xüsusi çəkisi 1927-ci ilin iyun ayında 0,8%-dən 1929-cu ilin iyununda 3,7%-dək artdı. Kolxozlar əsasən yoxsul kəndlilərdən və nisbətən, könüllülərdən yaradılırdı. Lakin artıq o vaxtdan yuxarıdan planlaşdırma, tapşırığın “planlaşdırılması”, “zərbəçi kampaniyalar”, texnika ilə təmin olunmaq barədə qeyri-real vədlər yayılmağa başlanmışdır. 1928-ci ilin yazında başlayan kolxozların yaradılmasının gücləndirilməsi kampaniyası vaxt keçdikcə daha aşkar və güclü şəkildə özünü göstərirdi. 1929-cu ilin yayında bütöv mahalların kəndli təsərrüfatlarının “elliklə kollektivləşməsi” süarı elan olundu” [1, s.53].

Dövrün tələbi olaraq, incəsənət adamlarından yeni həyatı, əməyi və sosialist quruculuğunu vəsf edən əsərlər gözlənilirdi. M.Maqomayevin də bu dövrdə mahnı yaradıcılığına geniş müraciət etməsinin əsas səbəbi radioda milli və müasir repertuar qıtlığını aradan qaldırmaq, yeni sovet ideologiyasını və kənd həyatının ritmini xalqa musiqi dili ilə çatdırmaq idi. Bəstəkarın bu qəbildən olan digər əsərləri (“Tarla”, “Bizim kənd”) kimi, “Kolxozçular marşı” da dövrün ideoloji çərçivəsində yazılsa da, müəllifin yüksək peşəkarlığı sayəsində dərin milli musiqi intonasionaları və folklor elementləri ilə zənginləşdirilmişdir. O, Avropa marş ritmlərini Azərbaycan milli musiqi koloriti ilə uğurla sintez edə bilmişdi.

“Kolxozçular marşı” bəstəkarın yaradıcılıq irsində Azərbaycan musiqisində kütləvi sovet mahnısı janrının formalaşması prosesini və onun radio dalğalarındakı ilk uğurlu addımlarını göstərən maraqlı bir tarixi nümunədir.

Beləliklə, M.Maqomayevin şəxsi arxivi Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin, teatr tarixinin və ictimai-siyasi həyatının öyrənilməsi üçün zəngin mənbə kimi mühüm elmi əhəmiyyət daşıyır. Fond da qorunan əlyazmalar, məktublar, gündəliklər və musiqi əsərləri bəstəkarın çoxşaxəli yaradıcılığını dolğun şəkildə əks etdirir. Xüsusilə “Şah İsmayıl” operası tarixi şəxsiyyətin xalq yaddaşında formalaşmış obrazını milli musiqi ənənələri ilə birləşdirərək Azərbaycan opera sənətinin mühüm nailiyyətlərindən biri kimi çıxış edir. “Kolxozçular marşı” və digər mahnılar isə döv-

rün ideoloji tələbləri çərçivəsində yaradılma da, milli musiqi intonasiyaları və yüksək bəstəkarlıq məharəti ilə seçilərək XX əsrin Azərbaycan musiqisinin inkişaf mərhələlərini əks etdirən qiymətli tarixi sənət nümunələri kimi dəyərləndirilə bilər.

Nəticə. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunan şəxsi arxiv fondları Azərbaycan mədəniyyət tarixinin öyrənilməsində əvəzsiz əhəmiyyətə malikdir. Bu baxımdan görkəmli mədəniyyət xadimləri Hüseynqulu Sarabski və Müslüm Maqomayevin şəxsi arxivləri xüsusi elmi dəyər daşıyır.

Sarabskinin arxivindəki “Cəbhə arxasında”, “Partizanlar”, “Sayıq olmalı” kimi müharibə mövzulu pyeslər sənətkarın yalnız bir aktyor kimi deyil, həm də vətənpərvər bir dramaturq kimi arxa cəbhədəki həyatı diqqətlə müşahidə edərək ümumiləşdirdiyini və sənədləşdirdiyini ortaya qoyur. Bu əsərlər 1941-1945-ci illər Böyük Vətən müharibəsinin Azərbaycan mədəniyyətinə təsirini birbaşa əks etdirən tarixi mənbələr kimi qiymətlidir.

Müslüm Maqomayevin arxivindəki “Şah İsmayıl” operası və “Kolxozçular marşı” isə bəstəkarın eyni zamanda milli tariximizə bağlı olduğunu, həm də dövrün ideoloji tələblərinə cavab vermək üçün çalışdığını nümayiş etdirir. Bu əsərlər Azərbaycan musiqisinin muğam ənənəsi ilə Avropa klassik opera sənətinin unikal sintezinin uğurlu nümunələri olmaqla yanaşı, sovet dövrünün mədəni-siyasi mühitini də əks etdirir.

Hər iki arxivin elmi cəhətdən təsvir edilib nəşr olunması bu irsin geniş tədqiqatçı auditoriyasına açılması baxımından mühüm addımdır. Bu arxivdəki sənəd-informasiya resursu mədəniyyət tariximiz daxil milli keçmişimizin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Gələcəkdə həmin fondlardakı materialların digər arxiv müəssisələrindəki tarixi məzmununa malik sənəd-informasiya resursu ilə müqayisəli şəkildə öyrənilməsi isə həm H.Sarabski, həm də M. Maqomayevin hər hansı bir tarixi hadisəyə baxış bucağını daha aydın şəkildə ortaya qoya biləcək faktların aşkarlanmasına imkan verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Cəfərov, C.M. *Azərbaycan kəndi kollektivləşmə illərində (1920-ci illərin donu 30-cu illər)* / C.M. Cəfərov. – Bakı: Elm, – 2008. – 300 s.
2. Hüseynov, R. *Eldarın dördüncü həyatı: [elektron resurs]* / URL: <https://anl.az/down/meqale/525/2020/avqust/713932.htm>
3. Maqomayev, M. *Kolxozçular marşı* // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond 25, s.v.109, – 2 vərəq.
4. Maqomayev, M. *Şah İsmayıl* // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond 25, s.v.33, – 95 vərəq.

5. Maqomayev, M. *Şah İsmayıl* // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond 25, s.v.7-11, – 47 vərəq.

6. Məmmədov, Ə. *Şah İsmayıl Xətai* / Ə.Məmmədov. – Bakı: Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, – 1961. – 158 s.

7. Məmmədova, M. *Müslüm Maqomayev arxivinin təsviri* / M.Məmmədova. – Bakı: Nurlan, – 2005. – 152 s.

8. Sarabski, H. *Cəbhə arxasında* // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond 15, s.v.17, – 28 vərəq.

9. Sarabski, H. *Qocaman Şərq* // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond 15, s.v.6, – 13 vərəq.

10. Sarabski, H. *Nizami* // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond 15, s.v.8, – 4 vərəq.

11. Sarabski, H. *Partizanlar* // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond 15, s.v.11, – 13+8+6 vərəq.

12. Sarabski, H. *Pyes* // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond 15, s.v.3, – 10 vərəq.

13. Sarabski, H. *Pyes* // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond 15, s.v.9, – 11 vərəq.

14. Sarabski, H. *Sayıq olmalı* // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond 15, s.v.12, – 7+7+39 vərəq.

15. Sarabski, H. *Stalin haqqında mahnı* // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond 15, s.v.8, – 1+1 vərəq.

16. Səmədova, N. *Hüseynqulu Sarabski arxivinin təsviri* / N.Səmədova. – Bakı: Zərdabi Nəşr MMC, – 2024. – 392 s.

17. Stone, N. *World War Two. A Short History* / N.Stone. – New York: Basic Books, – 2012. – 225 p.

THE DOCUMENTARY HERITAGE OF 20TH-CENTURY AZERBAIJANI CULTURE (BASED ON THE PERSONAL ARCHIVE MATERIALS OF THE INSTITUTE OF MANUSCRIPTS)

Oruj İslam Guliev

*Doctor of Philosophy in History,
Deputy Director of the Central Scientific Library,
PhD student at the Institute of Manuscripts named
after Muhammad Fuzuli of ANAS*

SUMMARY

The article examines the personal archival funds

of Hüseynqulu Sarabski and Muslum Magomayev, prominent figures of Azerbaijani culture, preserved at the ANAS Muhammad Fuzuli Institute of Manuscripts. The primary objective of the study is to analyze the historical-themed works, materials pertaining to the World War II period, and historically significant documents of the Soviet era held within these funds, thereby determining their place in the history of Azerbaijani culture.

During the research process, war-themed plays within H. Sarabski's archive, such as "Behind the Front Lines" (Cəbhə arxasında), "Partisans" (Partizanlar) and "Must Be Vigilant" (Sayıq olmalı) are evaluated as valuable primary historical sources reflecting the moral mobilization of Azerbaijani society during the Great Patriotic War of 1941-1945. In M. Maqomayev's archive, the opera "Shah Ismayil" draws particular attention as a pioneering work that documents the historical memory and national self-awareness of the Azerbaijani people, demonstrating the synthesis of the mugham tradition with the Western European opera form. Along with these, compositions such as "March of the Collective Farmers" (Kolxozçular marşı) reveal the creative balance the composer established between the ideological requirements of the Soviet era and national musical color.

Conclusively, the study determines that both archival funds possess a multifaceted scientific potential for the study of Azerbaijani cultural history. Consequently, conducting future comparative research by incorporating materials from other archival institutions remains essential.

Keywords: *Hüseynqulu Sarabski, Müslüm Maqomayev, personal archival fund, manuscript heritage, history of Azerbaijan, Great Patriotic War.*

ДОКУМЕНТАЛЬНАЯ ПАМЯТЬ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ КУЛЬТУРЫ XX ВЕКА (НА ОСНОВЕ МАТЕРИАЛОВ ЛИЧНЫХ АРХИВОВ ИНСТИТУТА РУКОПИСЕЙ)

Орудж Ислам Гулиев
кандидат наук по истории,
заместитель директора центральной
научной библиотеки,
Докторант Института Рукописей имени
Мухаммеда Физули НАНА

Rəyçi: Tahirə Dadaş qızı Həsənzadə,
tarix elmləri doktoru, dosent

Məqalə redaksiyaya daxil olub: 02.05.2026

Çapa qəbul olunub: 03.06.2026

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются фонды личных архивов выдающихся представителей азербайджанской культуры Гусейнгулу Сарабского и Муслима Магомаева, хранящиеся в Институте рукописей имени Мухаммеда Физули НАН Азербайджана. Основная цель исследования заключается в анализе хранящихся в этих фондах произведений на историческую тематику, материалов периода Второй мировой войны и документов советской эпохи, имеющих историческое значение, с целью определения их места в истории азербайджанской культуры.

В процессе исследования было установлено, что пьесы на военную тематику из архива Г. Сарабского, такие как «В тылу» («Cəbhə arxasında»), «Партизаны» («Partizanlar») и «Нужно быть бдительными» («Sayıq olmalı»), представляют ценность как первоисточники, отражающие моральную мобилизацию азербайджанского общества в период Великой Отечественной войны 1941–1945 годов. В свою очередь, опера «Шах Исмаил» из архива М. Магомаева привлекает внимание как знаковое произведение, документирующее историческую память и процесс национального самосознания азербайджанского народа, а также демонстрирующее синтез традиций мугама с европейской оперной формой. Наряду с этим, такие примеры, как «Марш колхозников» («Kolxozçular marşı»), раскрывают творческий баланс, созданный композитором между идеологическими требованиями советской эпохи и национальным музыкальным колоритом.

В результате исследования делается вывод о том, что оба архивных фонда обладают многогранным научным потенциалом для изучения истории азербайджанской культуры, в связи с чем подчеркивается необходимость их сравнительного анализа с материалами других архивных учреждений в рамках будущих исследований.

Ключевые слова: *Гусейнгулу Сарабский, Муслим Магомаев, личный архивный фонд, рукописное наследие, история Азербайджана, Великая Отечественная война.*

*The date of the admission of the article
to the editorial office: 02.05.2026*

Accepted for publication: 03.06.2026